

місцем формування перших українських осередків, зокрема в Манчестері. Їхнє становлення відбувалося в тісній взаємодії з єврейськими громадами вихідців зі Східної Європи.

Методологічною особливістю дослідження українства в даний хронологічний зріз є виклик, пов'язаний з ідентифікацією етнічної групи в офіційній документації епохи, що детерміновано відсутністю української державності. Ця обставина зумовлювала варіативність та неповноту фіксації української національної належності в джерелах, що вимагає від дослідника особливої уваги до інтерпретації та верифікації даних. Однак, попри зазначені труднощі, системний аналіз диверсифікованого корпусу архівних джерел уможливує здійснення обґрунтованої реконструкції фундаментальних аспектів життєдіяльності української спільноти, розкриваючи її соціальні, економічні та культурні виміри.

Володимир Окаринський (Тернопіль)

АЛЬТЕРНАТИВНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТЕЧІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНТСЬКІЙ СУБКУЛЬТУРІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТЕРНОПОЛЯ)

Український соціокультурний простір зламних періодів при більш пильному дослідженні дозволяє адекватніше розуміти й різні актуальні для нас явища. Доба межі XIX і XX століть, або ж Прекрасна епоха, чи *fin de siècle*, що передувала Великій війні і Українській революції, залишає багатий матеріал для досліджень. Від 1860-х років українське життя в конституційній Австро-Угорщині і в автономній полікультурній Галичині суттєво модернізується. На початок XX ст. одна з рис модерності — альтернативні соціокультурні течії виразно помітна між українською інтелігенцією, що сама була субкультурою. Вони добре зафіксовані в спогадах про навчальні закладів Тернополя.

Жак Ле Гофф у своїй праці «Інтелектуали у Середньовіччі» показав, що як нова суспільна група інтелектуали Середніх віків формувалися в XII–XIII ст., але також вони витворили субкультуру зі своїм способом життя, цінностями, нормами та навіть мовою.

Інтелектуальні субкультури початку XX століття формувалися на ґрунті своїх попередників — романтиків і народовців. Осередком останніх ще від 1860-х рр. була державна гімназія в Тернополі з таємною учнівською Громадою. Таємна Тернопільська громада належала до мережі громад і Галичини, і України, і пережила низку трансформацій: від народовства до драгоманівства і націоналізму.

Громада в Тернополі заснована, згідно з мемуарами, навесні 1864 р., і, незважаючи на суто культурницьку і самоосвітню працю, вимушено діяла нелегально [1, с. 80–82]. Новоприйняті «громадяни» складали присягу, що нікого не зрадять і все життя працюватимуть для добра народу. Громади не мали ні писаних статутів, ані списків членів, ані протоколів зібрань-сходин.

Вирізнялися й власним зовнішнім стилем, зокрема у костюмі з романтичними козаколюбними рисами. У конкуренції з польським визвольним рухом русини-народовці почали носити шапки «на завісах» або козацькі, а влітку — капелюхи з широкими крисами і китицями, чамари, сині жупани, широкі сині або червоні пояси, широкі сині шаровари й чоботи з високими халявами. Елементи такого стилю уживали залишалися і пізніше.

Подальші трансформації громадівської молоді пов'язані з поширенням ідей поступу (прогресу) та соціалізму. Вперше такі тенденції проявилися ще в

середині 1870-х років, коли Громаду провадили І. Горбачевський, В. Федорович та Є. Олесницький, а опікуном був учитель Кость Горбаль.

До Громади належала більшість учнів-українців із старших класів — переважно з п'ятої «кляси». Однак загальнодоступною була бібліотека, в якій учні щосуботи могли позичати українські книжки та періодичні видання. «Громадяни» спершу передплачували народовські видання, але вже у 1876 р. видали кільканадцять чисел рукописної газети «Сніп». Та вже наступного навчального року товариство, запідозрене у поширенні соціалістичної пропаганди, надовго припинило свою таємну діяльність.

Громада відновила і активніше проявила себе у 1880–1910-х рр., коли перебувала послідовно під впливом ідей М. Драгоманова, І. Франка і «Молодої України». Відновилися рукописні напівтаємні часописи. Лише в 1905–1907 роках виходили «Перший промінь», «Праця» та «Ідея». До одного з них малював карикатури Лесь Курбас: «Лесь ілюстрував цей листок і ілюстрував добре, як справжній карикатурист, хоч рисувати ніде не вчився».

Найколоритніше середовище таємної громади початку ХХ століття висвітлив Й. Сліпий (матура 1911 р.): «У шостій клясі в нас, в гімназії, існував “тайний кружок”, який займався самоосвітою, і там відбувались відчити. <...> Панував там дух ліберальний. Там приймали свідоміших, поважніших і спосібніших товаришів, які поза гімназійними предметами виказували якесь зацікавлення. Там властиво рішались завжди важніші справи, і давано “тайні напрямні для молоді в гімназії”. Хоч я був відомий як віруючий, то мене прийняли до тайного кружка. <...> ...мене запровадили до мешкання, де мешкали два брати Зуляки, що мали окрему кімнату, а господиня лише варила їм харч. Там зібралось тоді з 10 товаришів, з різних кляс. Було там дві шафи, повні книжок. <...> Стеткевич був, здається, головою і звернувся до мене, при загальній тиші, такими словами: “Ми становимо тайний самоосвітний кружок, про який не може знати жадна влада. Чи ви згодні приступити до нього, зберегти тайну, і чи даєте на це слово честі?” Присяги на хрест не було, і я мав вражіння, що вони майже всі ліберального наставлення. Одначе хвилина була дуже поважна, навіть святочна, яка робила на мене і на присутніх серйозне враження. Коли я, по коротенькій застанові, дав згоду, то мені переповіли зміст статуту. <...> Пізніше були [реферати] з літератури, з соціологічних наук, з філософії, з природничих наук і з історії. Захоплювалися тоді перше Франком, Грушевським, Масариком, польським професором університету Нусбаум-Гіляровичем; читали “Літературно-Науковий Вістник” і інші. В шафах було багато польських, німецьких і українських книжок».

Громада влаштувала поранок у честь Драгоманова в Гаях, у столілі якогось міщанина, де Сліпому доручили вступне слово. Драгомановим тоді одушевлялись не як протицерковником, але як свідомим українцем, що був переслідуваний царською владою.

Вільнодумство і навіть «безбожництво» як рису радикалів відзначав той-таки Й. Сліпий. Тим не менш юнак брав участь у праці таємної драгоманівської громади і наукового гуртка, зберігши при тому свою релігійність. Коли він був у третій клясі (1905–1906 рр.), між учнями почали ширитися «безбожницька» ліберальна література: «Коли так кинути оком на життя української гімназії в Тернополі, то треба сказати, що від'ємним чинником, який впливав на молодь, була, в першу чергу, антирелігійна пропаганда: соціалізм і дарвінізм, які були тоді в моді, як вершок поступу і культури. <...> На жаль, здібніші і рухливіші одиниці давалися пирватися тій течії. Хоч усю молодь захоплював український патріотизм, то дивне диво, що польські ліберальні круги і польська атеїстична дарвіністична література

находила до них легкий доступ. <...> Атеїзм ширився передусім у вищих класах, а дещо в третій і четвертій, коли починає у юнака розвиватися розум».

Важливим альтернативним соціокультурним типажом була богема, насамперед театральна. Передумовою самостійного артистичного життя у місті була любов міщан до театру. На тернопільській сцені тріумфально виступали трупи Миколи Садовського і Марка Кропивницького, перший у Галичині український професійний театр «Руської Бесіди». Під час гастролей цього театру в Тернополі у 1904 р. його очолив Микола Садовський. Корифей застав невідрадний стан колективу і описав свій перший візит до театру інкогніто. Перша вистава вразила його неприємно: нерозуміння типів, погані уявлення про одяг і грим, «а щодо мови, то це просто було щось жахливе». Після вистави режисер запросив акторів до ресторації, висловив свій погляд на стан театру, і всі висловили готовність працювати в новому напрямку. Праця Садовського та йому подібних дала свої результати, бо на початок 1910-х у місті були значно кращі зразки театралів.

Колоритний образ Леся Курбаса, естета і денді, з тих часів залишив славетний згодом актор театру «Березиль» Йосип Гірняк: «На Панській вулиці, біля великої реклямно-афіші місцевого кінотеатру, з помітним зацікавленням зупинилась людина, яка прикувала мою увагу. Висока, струнка постать у чорному капелюсі із широкими крисами, як у батька січовиків Кирила Трильовського, в чорній пелерині, досить протоптаних черевиках, з гуцульським топірцем у руках і червоною дзюбкиною через плече, що виглядала з-під широкої накидки. Молоде бліде обличчя з чорними широкими бровами, з-під яких блистіли великі карі очі. Він не відривав очей від афіші, а я від нього...».

Негативні і неодмінні атрибути театральної богемі провінційних (головно пересувних) театрів (інтриги, пияцтво, романи), що випливали з їх злиденного існування, не були властиві театрам Леся Курба, ще від «Тернопільських театральних вечорів» 1915 р. у окупованому москалями і прифронтовому Тернополі. Курбас повів театр шляхом професіоналізації, а сам Леся був нонконформістом іншого типу. Його образ із приблизно 1917 року, невдовзі після виїзду з Тернополя, зафіксував Ю. Смолич: «Був то портрет (фото) джентльмена <...> на вроду — гарного, ще й файно зодягнутого: елегантний піджак під викотом модної сорочки “апаш”, широкий “англійський” пояс із кишеньками-гаманцями і фетровий капелюх, молодецьки збитий на потилицю. Справжнісінький “європеець”!».

Й. Сліпий залишив короткі портрети професорів гімназії з різними типажами: «Уже незалежним директором гімназії став д-р Омелян Савицький, відомий математик, але також старорусин. <...> Гімназистів з вишиваною сорочкою і гарасівкою він сварив, кажучи: “Ти, українська жабо”. Натомість отець-доктор М. Конрад, римський доктор з учительської жіночої школи. Він був українцем, любив диспутувати. Це <учні любили>, і він мав великий вплив на них. <...> У сьомій класі прийшов Степан Балея, дуже спосібна людина. Вчив математику і філософію. Не забуду першого його викладу з логіки, який перевів по-мистецьки під оглядом методичним. <...> мабуть найінтелігентніший професор. Був культурний, чемний, але здеклярований атеїст. <...> Вчив математику і логіку, і хоч він нігде не виступав проти релігії, то все-таки відчувалося його атеїстичне наставлення. Мав вплив на молодь».

Серед професорів трапився і типаж «декадента» і естета-літератора. Це один з перших галицьких модерністів Євген Мандичевський (1873–1937): «...неприступний. Він писав якісь оповідання, але не зробив кар'єри». Мабуть

творчість і діяльність його не знайшла відгук у побожного учня. А тим часом Мандичевський видавав у Тернополі журнал «Молодіж» і кілька своїх збірок короткої прози, що було рідкістю для провінційного міста.

Тип модерніста — естета, символіста і декадента — в провінційному місті є нашим наступним стилем. У Тернопільській гімназії, уже після розпаду «Молодої Музи», вчителював Петро Карманський (1878–1956) — чільний український галицький модерніст й естет, декадент й інтелектуал. Тут викладав трохи раніше й інший молодомузець, не менш відомий Василь Пачовський (1878–1942), учитель майбутнього письменника Володимира Гжицького. Очевидно він був співучасником зустрічі в Тернополі з Іваном Франком 17 грудня 1911 року, коли той читав у залі Міщанського братства свою поему «Мойсей» на запитання місцевої філії «Учительської Громади».

Типажі нонконформістів-викладачів, від простих «оригіналів» до ексцентриків, упливали на учнів силою своєї харизми, не дбаючи про миттєву популярність. Сома Моргенштерн ділив учителів гімназії на дві групи: «До першої належали професори, які мали титул, бо, ґрунтовно опанувавши певну дисципліну, склали вчительський іспит й отримали право бути професорами. Другу групу складали здебільшого молоді вчителі, яких ми теж називали словом «професор», але це були випускники філософського факультету, так звані супленти, фах яких складався з двох предметів, проте вони ще не склали суворого іспиту з педагогіки й викладали в молодших класах. Серед них були й такі, що вчилися в університеті лише для того, щоб забезпечити собі «хлібну» професію, але мали більші амбіції. Один хотів бути художником і думав, що є ним, бо, отримавши річну стипендію, провів рік у Мюнхені, місті художників. Інший вважав себе поетом, носив довге волосся й виголошував мрійливі промови про мистецтво. Часто в нудзі провінційного міста ці амбіції розбивалися об алкоголь і картярські ігри».

Серед «оригіналів» був учитель фізики українець Садовський — «невисокий чоловік з довгим носом, що виглядав, мов персонаж з українського оповідання Гоголя». Він був дуже енергійний, обізнаний з останніми відкриттями модерної фізики, пророкував появу «лампи, що розмовляє». Крім того, він був музикальний і цікавився народними піснями, мав колекцію єврейських пісень в транскрипції латинкою.

У 1928–1936 роках в 1-й (польській) гімназії класичного типу в Тернополі навчався видатний згодом український історик Омелян Пріцак (1919–2006). Він залишив спогади про викладачів, котрі вплинули на його інтелектуальний розвиток. Німецьку мову і літературу викладав професор Моріц Мозлер, котрий студіював у Відні і мав можливість увійти до кола австрійських інтелектуалів. Завдяки йому Пріцак у 1943 р., потрапивши до Берліна, почувався зразу там як вдома. «Це був свого роду парадокс, що, коли гітлерівці зайняли Галичину, одним з перших, якого вони зліквідували, був носій німецької культури професор М. Мозлер, тільки за те, що він був євреєм».

Натомість молодий учитель історії Фердінанд Лерхер «уже не студіював в університеті, а після того, як демобілізувався із польської армії, пройшов спеціальні курси для вчителів середніх шкіл. Він був дуже приємною людиною і радо допомагав студентам без різниці їх походження. Але він мав ахіллесову п'яту: не дістав належної фахової підготовки».

Особливо Пріцак відзначив двох професорів польської мови. Доктор Францішек Махальський студіював іраністику і, дізнавшись про зацікавлення учня перською мовою, запропонував позичити йому німецькі підручники. Натомість професор Рибінський ходив у зношеному одязі, «так що його було

тяжко відрізнити від будь-якого візника», але володів прекрасно не тільки польською мовою і літературою, а й мав добрі знання з української літератури, що в польській гімназії було виймовним. Саме Рибінський передав Прицакові книжечку з польським перекладом «Слова о полку Ігоревім» пера Юліана Тувіма — перша зустріч майбутнього дослідника з пам'яткою.

Інтелектуальна субкультура Тернополя, особливо професорсько-студентська, вирізнялася в міському соціумі як свого роду перепустка до соціокультурного нонконформізму. Серед інтелігентів було значно більше виявів альтернативи, аніж поміж іншими міськими типами. Тут траплялися як типи «оригіналів», так і свідомих представників українолюбної течії, радикальна молодь із таємних самоосвітніх громад. Також до альтернативних течій слід віднести театральну, музичну і модерністську літературну богему. Так, на ґрунті народовства, через радикалізм, богемність і декаданс, виявлялася соціокультурна альтернатива в житті провінційного адміністративного центру південно-західної Галичини початку XX століття.

Андрій Романчук (Тернопіль)
КУЛЬТУРНИЦЬКА ПРАЦЯ ТИТА РЕВАКОВИЧА В
ПРОСВІТНИЦЬКОМУ РУСІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (ДРУГА
ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Аналіз культурно-просвітницької діяльності Тита Реваковича є важливим напрямком сучасних гуманітарних студій, оскільки дозволяє ґрунтовніше осмислити його внесок у формування національної свідомості, збереження та популяризацію української культури в Східній Галичині. Життєвий шлях цієї постаті відображає складні соціокультурні процеси другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які були тісно пов'язані з функціонуванням народовецького руху, діяльністю «Просвіти» та НТШ. Водночас у сучасному науковому дискурсі наголошується на потребі популяризації імені Т. Реваковича як символу культурного поступу та виразника української ідентичності.

Т. Ревакович народився 1846 р. у селі Кропивник на Дрогобищині. Середню освіту здобув у Дрогобицькій гімназії. Впродовж 1887–1898 рр. працював юристом у Підбужі, а пізніше обіймав посаду судді. Водночас його ім'я стало відомим і як адвоката, що поєднував професійну діяльність із громадською та культурною активністю. Включення Т. Реваковича у політичне та культурне життя Східної Галичини простежується від 1860-х рр. і тривало аж до початку Першої світової війни.

Він належав до кола провідних культурних діячів свого часу: був одним із засновників НТШ, почесним членом і правничим дорадником «Просвіти» у Львові, а з 1914 р. очолив її місцеву філію. Активно долучався до діяльності українських товариств – «Руської Бесіди», «Руської громади», «Товариства опіки для емігрантів імені св. Рафаїла», яке опікувалося переселенцями зі Східної Галичини до Бразилії. У 1888 р. став співредактором часопису «Зоря», що дало йому змогу впливати на громадську думку та розвивати публіцистичний дискурс.

Особливу увагу слід звернути на контакти Т. Реваковича з провідними діячами української культури. Саме завдяки його ініціативі на Дрогобищину приїздив О. Кониський, автор духовного гімну «Молитва за Україну». У своїх спогадах Т. Ревакович залишив відомості про М. Устияновича та Ф. Заревича, активно листувався з О. Кониським. Відомі й його зв'язки з І. Франком, які насамперед були пов'язані з редакційною роботою у «Зорі».